

ИСАЖОН СУЛТОН РОМАНЛАРИДА МЕТАФОРАНИНГ ИФОДА ХУСУСИЯТЛАРИ

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.10.10.007>

Рўзиева Нигора,

*Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги Тошкент Ахборот
технологиялари университетининг Қарши филиали тадқиқотчиси*

Аннотация: мақолада хассос ёзувчи Исажон Султон романлари матнида қўлланилган метафораларнинг ифода хусусиятлари ва маъно қирралари таҳлилга тортилган. Шунингдек, ёзувчининг ўзига хос ифода имкониятлари ва маҳоратини кўрсатиб турувчи жиҳатлар илмий текшириб кўрилган. Бадиий матнларда, айниқса, катта эпик жанрдаги асарларда метафорадан унумли фойдаолишнинг прагматик имкониятлари лисоний тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: бадиий матн, дискурс, метафорик маъно, роман, эпик асарлар, маъно қирралари, услубий имконият, прагматик таҳлил, лингвистик тадқиқ, коннотатив маъно

ОСОБЕННОСТИ ВЫРАЖЕНИЯ МЕТАФОРЫ В РОМАНАХ ИСАДЖОНА СУЛТАНА

Рузиева Нигора,

*Электронное письмо от научного сотрудника Каршинского
филиала Ташкентского университета информационных технологий
имени Мухаммеда аль-Хорезми*

Аннотация: в статье анализируются особенности выражения и аспекты значения метафор, используемых в тексте романов хассосского писателя Исаджона Султана. Кроме того, были научно исследованы аспекты, которые показывают специфические возможности и навыки самовыражения писателя. В художественных текстах, особенно в произведениях большого эпического жанра, лингвистически изучаются прагматические возможности получения хорошей прибыли от метафор.

Ключевые слова: художественный текст, дискурс, метафорическое значение, роман, эпические произведения, аспекты значения, методологическая возможность, прагматический анализ, лингвистическое исследование, ассоциативное значение

FEATURES OF METAPHOR EXPRESSION IN THE NOVELS OF ISAJON SULTAN

Ruzieva Nigora,

*An email from a researcher at the Karshi branch of the Tashkent
University of Information Technologies named after Muhammad al-
Khorezmi*

Abstract: the article analyzes the features of expression and aspects of the meaning of metaphors used in the text of the Hassos writer Isadjon Sultan. In addition, aspects that show the specific capabilities and skills of self-expression of the writer were scientifically investigated. In literary

texts, especially in works of a large epic genre, the pragmatic possibilities of obtaining a good profit from metaphors are linguistically studied.

Keywords: literary text, discourse, metaphorical meaning, novel, epic works, aspects of meaning, methodological possibility, pragmatic analysis, linguistic research, associative meaning

Системада муҳим ва муҳим бўлмаган унсурлар мавжуддир. Муҳим унсурлар системанинг мавжудлигини таъминлайди ва шу хусусияти билан номуҳим унсурлардан фарқланади. Систем-структур ёндашувда системавий белгиларнинг система ташкил этувчи, системада ҳосил бўлувчи ва системага бетараф турларининг ажратилиши ҳам маълум даражада унсурларнинг муҳим/номуҳимлигига мувофиқ келади. Метафоралар лисоний тизимда ўзига хос ўрин эгалловчи бирликлардан ҳисобланади.

А.В.Мясникова, Е.В.Аликиналарга кўра, метафора энг кенг тарқалган кўчимлардан бири бўлиб, қадим замонлардан бери олимлар ва маданият арбобларининг эътиборини тортди[10]. Метафорани ўрганишнинг бошланиши Аристотелга бориб қадалади, унинг қарашлари издошлари томонидан умумлаштирилган. Аристотел таърифи анча кенг, бироз мавҳумроқ: “Кўчма сўз (метафора) нарсага хос бўлмаган, жинсдан турга, ёки турдан жинсга, ёхуд турдан турга кўчирилган ё ўхшатирилган сўздир”.

1. Жинсдан турга кўчирилган сўзларга “Ана менинг кемам турибди” жумласи мисол бўла олади. Бу ерда умуман “турибди” сўзи “лангарда турибди” хусусий маъносини англатади.

2. Турдан жинсга кўчирилган сўзлар. “Минглаб шавкатли ишларни қилди Одиссей...” жумласидаги “минглаб” сўзи умуман “кўплаб”нинг хусусий ҳолати бўлгани учун, бу ўринда “кўплаб” маъносини англатади.

3. Турдан турга кўчирилган сўзлар. Масалан, “Мис билан жонни бўшатиб” ва “сув заррасини чарчамас мис билан кесиб”. Биринчи ҳолда “бўшатиб” сўзи “кесиб” маъносида, иккинчи ҳолда “кесиб” сўзи “бўшатиб” деган маънода келяпти.

4. Ўхшатирилган сўз бу ерда мен иккинчи сўз биринчисига қанчалик алоқаси бўлса, тўртинчи сўз учинчисига шунчалик алоқадор бўлган ҳолни назарда тутаман. Шунинг учун (шоир) иккинчи сўз ўрнига тўртинчини ёки тўртинчи сўз ўрнига иккинчисини айтиш мумкин. Гоҳо бунга алмаштирилган сўзлар алоқадор бўлган сўз ҳам кўшилади. Масалан, коса Дионисга қанчалик алоқадор бўлса, қалқон Аресга шунчалик алоқадор. Шунинг учун косани “Дионис қалқони”, қалқонни эса “Арес косаси” дейиш ҳам мумкин[1]. А.Ричардс, М. Блек, Н.Д.Арутюнова, М.Жонсон, Ж.Лакофф ва бошқалар каби машҳур тилшунослар метафорани ўрганиш ва унинг тилдаги ўрни ва ролини

аниқлашга катта таъсир кўрсатди[6].

Ҳозирги замон тилшунослигида тилга антропоморфик ёндашувнинг доминант роли туфайли фаннинг турли соҳалари тизимлари атамасида антропоморф метафораларни ўрганишга катта эътибор берилмоқда. Бир томондан, биз ўзгармас хусусиятлари бирёқламалик, тўлақонлик, ёндошлик, стилистик бетарафлик ва контекстда мустақиллик бўлган атама билан шуғулланамиз, метафора эса ёрқинлик, образлилик, экспрессивлик ва эмоционаллик мавжудлигини назарда тутлади.

Н.Д.Арутюноваантропоморфик метафора инсон концептуал ва оғзаки тизимларини қуришда, атроф-муҳитни таснифлашда, шунингдек, фикрлаш ва идрок жараёнларида муҳим рол ўйнашини таъкидлайди[1].

Баку давлат университети профессори Севиндж Магеррамова: “Маълумки, метафора қиёслашга асосланади. Инсон номаълумни маълум билан таққослаши мумкин ва бу унинг объектив ҳақиқатга муносабатини кўрсатади. Азал-азалдан метафоризация, аввало, инсоннинг бевосита муҳитидан энг таниқли тушунча ва предметларни ифодаловчи сўзларга нисбатан қўлланилган”[4] деб таъкидлайди.

Г.Насруллаева шеърӣ матнларда метафораларнинг ифода имкониятларини таҳлил қиларкан қуйидаги мисолни келтиради: / Тонг очар кўзларин эриниб,/ Севинчдан йиғлайди қиёқлар/ Чечаклар жилмаяр севиниб/ Шамолда чўмилар гиёҳлар (Ҳамид Олимжон “Чимён эсдаликлари”).[4] Ажратиб кўрсатилган ҳолатларда инсонга хос бўлган хусусиятлар акс этган. Ўзбек тили учун бу кенг тарқалган ҳолат.

Одамга хос бўлган нарсаларнинг кўчиши механизмини тадқиқотчи Г.Қобулжонова қуйидагича кўрсатади: “Нарса – аниқ нарса

1-мисол. Ойнаи жаҳоннинг қулоғи буралса ... (А.Обиджон)

Бу ўринда “қулоғи” сўзи орқали ҳосил қилинган. Қулоқ – метафорик сўз, ойнаи жаҳон – метафораланаётган сўз, тема – бураладиган қисм. Энди “қулоқ” сўзини семаларга ажратамиз:

- Қулоқ – 1) инсонга хос нарса;
- 2) эшитиш органи;
- 3) юқорида жойлашган;
- 4) танага (бошга) ёпишиб туради.

Семалар таркибидаги 4-сема бир оз ойнаи жаҳонга боғланиши мумкин. Чунки ойнаи жаҳоннинг қулоғи, яъни бураладиган қисми ҳам унга ёпишган бўлади. Шу асосга кўра, сема маълум маънода метафора (кўчим) асоси бўлиши мумкин. Қулоқ аниқ нарсани ифода этади. Шунинг учун бу кўчим нарса – аниқ нарса турдаги кўчимни ташкил қилади. Бу кўчим метафора унсурларининг ўзаро муносабатига кўра асос метафора, очик, ноэкспрессив (дастлаб экспрессив бўлган, ҳозир эса йўқ), мунтазам, луғавий метафорадир.

2-мисол. Ошхона олдидаги уч оёқли стол ... (А.Обиджон)

Ушбу мисолдаги кўчим оёқ сўзи орқали ифодаланган бўлиб, стол - метафораланаётган сўз, оёқ – метафоралаётган сўз, тема – мувозанатни тикловчи ёки тираб турувчи.

- Оёқ – 1) инсонга хос нарса;
- 2) куйида жойлашган;
- 3) танани кўтариб туради;
- 4) юриш учун хосланган;

семалардан иборат.

Бу семалар каторидаги 2-3 сема (кўтариб турувчи) кўчим асосини белгилайди. Чунки столнинг оёғи дейилганда шу кўтариб турувчи тахта қисмлари тушунилади. Ана шу ўхшашлик жиҳатидан кўчирилган номдир.

Бу кўчим ҳам нарса – аниқ нарса турдаги кўчимдир. Метафора унсурларининг ўзаро муносабатига кўра асос метафора, очик, ноэкспрессив, мунтазам, луғавий метафора”[7].

Тадқиқотчи метафоранинг ўхшатиш асосига қурилганлигини ҳисобга олиб метафора ҳосил бўлиши учун 3 та асос талаб этилишини қуйидагича белгилайди:

тема – қиёсланаётган нарса, ифода воситаси – темага қиёс бўлган нарса, қиёс учун асос – темага ҳам, ифода воситасига ҳам тегишли бўлган умумий белги.

Метафорик кўчаётган ном ва унинг базаси (кўчиш ўрни) орасидаги муносабатлар турли-туман бўлиши мумкин[7].

Бадий нутқда антропоморфик метафоранинг когнитив табиати ҳақида фикр юритилганда шуни таъкидлаш керакки Ж.Лакофф ва М.Жонсонни ўрганиш учун когнитив ёндашув вакиллари атрофдаги ҳақиқатни метафорик идрок этишда инсон мойиллигига ишора қилади[3].

Эпик асарларда метафораларнинг ифода хусусиятлари ўзига хос бўлиб, бунга ишноч ҳосил қилиш учун, масалан, ёзувчи И.Султон романлари матнини лисоний таҳлил қилиб кўриш мумкин:

Жазиранинг топ-тоза мовий осмонида бир парча оқ булут сузмокда эди. Бу булут бундан етти ҳафта бу–рун Қизил денгизнинг чучук сувли оқимлари устида пайдо бўлган, тинимсиз эсувчи баэфи муҳит еллари уни Арабистон чўлларига қадар қанотларида авайлаб олиб келишиб, чўл шамолларига топширган эдилар. Саҳронинг курюқ шамоли ҳозир уни эҳтиётлик билан суриб бормокда эди. (И.Султон, Боқий дарбадар).

Юқоридаги матнда ажратиб кўрсатилган сўзлар ўз маъноларидан ташқари бошқа коннотатив маъно ифодаламокда. Ҳар бир ҳаракатида

унинг ўзлиги намоён бўлади. Бу ўзлик – биргаликда, унинг заминиди бўй кўрсатиб турган ментал ва бошқа инсоний сифатлар, соддалик ва ғўрлик хусусиятлари яхлитлиги сифатида юзага чиқади. Унинг нутқидаги ҳар бир ифодада бу сифатлар зоҳир бўлади.

Шунингдек ёзувчининг “Генетик” романи матнида ҳам метафоралар янги маъно қирраларини намоён этган:

Қишлоқ. Ёз. Жазирама.

Қоқ туш маҳали бақатерак остидан заиф бир “пуф” елиб ўтади.

У – шу маконнинг митти эпкинни. Терак барглари бир чайкатади-ю, ариқ бўйига ўзини ташлайди. Яна бирини сув шабадаси дейдилар. Қайрағочдан узоққа кетолмай, камбар барглар орасида айланиб эсадиганиям бор. Қуввати кучлироқ бўлгани сабабли сал берироққа келиб, иссиқда қимир этмай турган жўхориларнинг узун, сариқ хошияли япроқларини чайқатиб ўйнайди.

Баъзилари йўлларда шўхлик қилишади. Қумоқ йўлдан кетаверингчи. Йўл ўртасида ё четиди митти гирдоб ясаб, тупроқ тўзғитиб пириллаётган қуюнчани кўриб қоласиз. Бироздан кейин ўз-ўзидан тиниб, майда хас-чўпларни сочиб юборади. Яна бир турли шабада тонгу шомда бедазорлар томондан эсади. Саҳарлаб ўша ёққа кетиб, оқшом изига қайтса керак. Бедазорга етгунича томорқалар узра елади. Қўшнининг кўзи кўр лайчаси уни сезиб, ҳуради.

– Итга ўхшамай ўл, мунча ҳурасан? – дейди она унга.

Олислардан келадиган қудратли шамол эса теваракни кулрангга ўзгартириб юборади. Балки чанг кўтаргани учун само кул тусига кирар? Аввалига кўкларда елади, кейин пастга тушганида бениҳоя кўп товушлар ҳосил қилади. Девор бошидаги гувалаклар бўғиқ гувиллайди. Бўғотлардан ҳам шунақа сас чиқади. Дарвоза ёриқларидан кириб хуштак чалади. Ҳовлида валишга илиб қўйилган толсават чўплари шириллайди. Она дорга осган кирларини уйга олиб кириб кетган. Таранг тортилган чилвир дириллаган сас чиқара бошлайди.

Мазкур матнда ҳам ажратиб корсатилган сўз ва иборалар денотатив эмас, аксинча коннотатив маъно оттенкаларини ифодаламақда. Жумладан, шамол ва елларга нисбатан қўлланган чайкатади, ўзини ташлайди, чайқатиб ўйнайди, шўхлик қилишади, изига қайтади, хуштак чалади каби сўз ва иборалар ўхшатиш маъносида кўчма маънолар касб этганини англаш қийин эмас.

Ёки ёзувчининг айрим пейзажларида метафоранинг бошқа муаллифларда учрамайдиган ифодалари намоён бўлади:

Сап-сарик куёш самога кўтарилганида, осмон бағридаги бир нечта булут ер бетида аста силжувчи сояларни ва ҳар ер-ҳар ерда осмондан ергача инган ёркин нур дасталарини ҳосил қилади. Нурлар дов-дарахт

ва бута шохларига зар либосини кийдирса, булут кўланкалари уларни бирпасда кулрангга бўййди. Офтоб кўтарилгани сайин буталар, кичик қирлар, оғочларнинг узун соялари қисқариб, ўзига ўхшамай қолади, кичрая-кичрая, эгалари пойида ётган хуфя аскарларга айланишади. У аскарлар ер бетида ҳар ер-ҳар ерда, худди дала-туз тинчини кўриқлаган каби, ҳар дўнг, ҳар тепа, ҳар бута остида туришади, бирининг милтиғи, бирининг камони, яна бирининг қалқони кўланка бўлиб кўзга ташланади.

Бу ўринда ҳам либос кийдирмоқ, бўямқ, хуфя аскарга айланмоқ кабилар инсонга хос бўлгани ҳолда куёш нурлари ва сояларга нисбат берилмоқда.

Хулоса ўрнида айтиш керакки, асосан, шеърини асарларда фаол бадиий тасвир ифода воситаси ҳисобланган метафоралар насрий асарларда ўзига хос ўрнига эга, айниқса, Исажон Султон каби борча романларида асар бошланиши ва зарур ўринларда табиат тасвирини инсон характери ва кайфиятига мос ҳолда тасвирловчи, инсон ва борликни уйғунликда кашф этувчи ижодкорлар, албатта, метафорасиз ижод қила олмайди. Шу маънода бадиий матнлар, хусусан, катта эпик жанрлар матнини ҳам метафоралар мисолида лингвистик, прагматик таҳлил қилиш ўзбек тилшунослиги, қолаверса, метафораларнинг ўрганилиши учун катта аҳамият касб этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аристотель. Поэтика. – Т.: Адабиёт ва санъат, 1980. – Б.43-45
2. Арутюнова, Н.Д. Метафора и дискурс / Н.Д. Арутюнова // Теория метафоры / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 5-32.
3. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем: учебное пособие / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Изд-во УРСС научной и учебной литературы, 1990. – С. 387–415
4. Насруллаева Г. Антропоморфик метафоранинг социоллингвистик хусусиятлари ва лексикографик тадқиқи масалалари. Фил. фан.д-ри илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Фарғона. 2022. 58 б.
5. Солнцев В.М. Язык как системно-структурное образование. – М.: Наука, 1971. (– 291 с.) – С.46-47.
6. Теория метафоры / Общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990.
7. Қобулжонова Г. Метафоранинг системавий лингвистик талқини. Филология фанлари номзоди илмий дар. олиш учун ёзилган диссертация –Т., 2000. – Б.72
8. <https://gisap.eu/ru/node/7709>
9. <https://lektsii.org/12-47199.html>